

تحلیل و بررسی درونگرایی در شهرهای سرزمین‌های اسلامی

چکیده

جوامع اسلامی دارای احساس عمیق پوشیدگی و خلوت شخصی هستند که در معماری سنتی آنان بازتاب می‌یابد؛ به گونه‌ای که خانه‌ها، چهره‌ای اندرونی و باطنی دارند، حجب و پوشیدگی خانه مسلمان، تقسیم بندی مشخص حیثه‌های اندرونی و بیرونی در شهرهای اسلامی، یکی از جذابترین ویژگی‌های شهرهای اسلامی است. درونگرایی یکی از شاخص‌های معماری شهر اسلامی و حیاط یکی از عناصر تشکیل دهنده درونگرایی است؛ به طوری که بافت شهرهای اسلامی مجموعه‌ای از خانه‌های شهری را تشکیل می‌دهند که اطراف حیاط بنا شده‌اند. امروزه با حذف حیاط از معماری خانه‌های مسکونی و ایجاد ارتباط مستقیم و بدون وقفه بین فضای درون با برون در طرح‌های جدید آپارتمانی و نادیده گرفتن مراتب عبور از فضاها، گوناگون، نقش و کارکرد حیاط که ضمن کاستن از خستگی‌ها و نگرانی‌های روزانه، تلطیف روحیه و روان را بلافاصله در بدو ورود به آن موجب می‌شد، از بین رفته است؛ علاوه بر آنکه انسان را به طبیعت و پیرامون خود بی‌توجه کرد، حرمت خانه را نیز دستخوش ناامنی روانی، عدم آسایش و آرامش و مشکلات ناشی از بیرون خانه کرد.

گسترش شهر و شهرنشینی در نتیجه انقلاب صنعتی و تحولات ناشی از آن و به دنبال آن، فرایند شهرنشینی مدرن، الگوی متفاوتی را از نظر مسکن و خانه‌سازی در پیش روی انسان معاصر قرار داده است. مدرنیته موجب بریدن از گذشته و تاریخ و هماهنگ شدن با شرایط حال شده است و کارکرد پنهان الگوی مسکن و خانه‌سازی بسیار کاهش یافته است. تحولات مدرنیته موجب تغییرات گسترده در سبک زندگی، الگوی سکونت و ویژگی کیفی خانه شده است؛ به طوری که امروزه خانوار مسلمان ایرانی بدون توجه به باورهای شرعی، آشپزخانه اوپن را پذیرا شده است و دیگر اندرونی و برونی در خانه‌ها وجود ندارد. الگوی مسکن کارکرد جنسیتی خود را از دست داده است و کمتر در الگوی خانه‌سازی به ارزش‌های مذهبی توجه می‌شود.

در این مقاله، بر اساس رویکرد توصیفی و تحلیلی، نظریات و دیدگاه‌های درونگرایی و عنصر حیاط، از لحاظ سیر تاریخی، معنا و مفهوم، علل و عوامل بازخوانی و تحلیل می‌شود. پژوهشگر بر مبنای روش توصیفی، با استفاده و بهره‌گیری از ابزار جمع‌آوری اطلاعات، مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی مدارک مرتبط تلاش کرده تا مؤلفه‌ها و اصول مربوطه را بررسی کند. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد عوامل فرهنگی و اعتقادی و مذهبی همراه با عوامل اقلیم و محیطی توأم با هم در به وجود آمدن نوع معماری و بافت شهری موثر بوده است. به عبارت دیگر، شرایط آب و هوایی، مواد و مصالح

محلی، فرم‌های سنتی، شیوه زندگی و ارزش‌های اسلامی و اجتماعی تعیین کننده است.
واژه‌های کلیدی: درونگرایی، حیاط، معماری سنتی، معماری اسلامی، شهراسلامی

مقدمه

معماری و شهرسازی اصیل بر پای بست ارزش‌هایی استوار بوده که هنوز بعد از گذشت سالیان متمادی می‌تواند چنان بر دل نشیند که روح و روان آدمی را مرهم باشد. در سبک معماری حیاط دار، هرگاه انسان وارد حیاط می‌شود، عملاً از شلوغی و هیاهوی شهر می‌گریزد و وارد محیطی می‌شود که سراسر آرامش و آسایش است. در ادوار تاریخی پیشین، مسکن حریم خانه و خانواده را از دید نامحرم و رفتار بیگانه محفوظ می‌داشت. بافت‌های سنتی روزگاری مأوا و محیطی امن توأم با آسایش و رفاه مردم بودند. امروزه ما در شهرهای اسلامی شاهد یک الگو و سبک بیگانه برنامه ریزی هستیم که در تقابل با محیط و میراث فرهنگ ماست. با توجه به این مسائل، احترام و محافظت از سنت‌های گذشته اهمیت دارد. در باره مقوله درونگرایی و عنصر حیاط در نقاط مختلف جغرافیایی و بویژه در سرزمین‌های اسلامی، دیدگاه‌ها و اظهار نظرهای مختلفی مطرح شده است. برخی با دیدگاه فرهنگی؛ عوامل فرهنگی و مذهبی را در شکل‌گیری الگوی درونگرایی مؤثر می‌دانند و برخی با دیدگاه بوم‌محوری و اکولوژیک؛ عوامل محیطی جغرافیایی و اقلیمی را در این امر مؤثر می‌دانند؛ برخی به عوامل دفاعی و امنیتی و سیاسی تاکید دارند و برخی معتقدند که درونگرایی برحسب مقتضیات اقلیمی متناسب با جهان بینی و فرهنگ و عوامل فرهنگی جامعه و در نواحی خاص جغرافیایی، تحت شرایط اقلیمی و محیطی ایجاد شده است و پس از ظهور اسلام به دلیل انطباق با قوانین اسلامی ادامه یافته است. به عبارتی، مجموعه عوامل فرهنگی؛ جغرافیایی اقلیمی و امنیتی در این زمینه تاثیر داشته است. برای رسیدن به بافت شهری و الگوی سکونتی آرامش بخش، توجه به مبانی معماری سنتی ایرانی و اصول و ارزش‌هایی که در اعتقادات و باورهای آسمانی و معنوی ریشه دارد، به مقتضای شرایط و متناسب با شهر مدرن ضروری است.

این مقاله پس از تبیین درونگرایی و عنصر حیاط از لحاظ معنایی و سیر تاریخی و علل و عوامل فرهنگی (لئونادوبنه و لوی، راپاپورت، بحرینی...)، اکولوژیکی (کاستللو، توسلی و...) و ترکیبی (سمیر عکاش، موریس، آندره ریمون، سلطانزاده و...) به موارد زیر خواهد پرداخت:

آیا الگوی درونگرایی در نتیجه مقتضیات اقلیمی، جغرافیایی و اکولوژیکی ایجاد شده است؟

آیا الگوی درونگرایی در نتیجه ارزش‌های فرهنگی، اعتقادی و مذهبی ایجاد شده است؟

آیا الگوی درونگرایی در نتیجه شرایط اقلیمی، اکولوژیکی و ارزش‌های فرهنگی ایجاد شده است؟

در پایان نیز راهکارها و نتیجه‌گیری ارائه شده است.

نگرشی بر مفهوم درونگرایی و تجلی آن در شهر اسلامی

درونگرایی نگرش به درون، نوعی سازماندهی کالبدی در سرزمین‌های اسلامی است که عبارت از بسته بودن فضای خصوصی نسبت به فضای شهری و باز شدن آن به سوی فضای خصوصی است. درونگرایی با تعبیر کالبدی رایج آن، فضای بسته حول یک فضای باز مرکزی است که به واسطه آن موجودیت اصلی جامعه، امت و خانواده رشد و استحکام

می‌یابد.

درونگرایی ویژگی معماری اسلامی است که عمدتاً با سازماندهی حول حیاط مرکزی و عدم توجه به فضای درون بنا به محیط خارج تعریف می‌گردد (معماریان، ۱۳۸۶: ۳۱۰).

درونگرایی یکی از ویژگی‌هایی است که درجه اهمیت به باطن را در مقابل توجه به ظاهر متجلی می‌سازد و در اصل تأکیدی بر عالم غیب و تفسیری بر یکی از صفات الهی (باطن) است و آنچه اهمیت دارد، آن است که در زندگی فرد مسلمان تأکید بیشتر بر ابعاد درونی و معنوی در مقایسه با ابعاد بیرونی و مادی است (نایی، ۱۳۸۱: ۴۰-۵۱).

شهرهای درونگرا شهرهای بسته و کاملاً محصور دوران اسلامی هستند؛ به این ترتیب که هر چیزی از خود شهر گرفته تا محلات، خیابان‌ها و بخش‌ها تا مجموعه‌های مسکونی خانه‌ها و اتاق‌ها همه باید محصور بوده و دارای در و دروازه باشند؛ حتی راه‌های ارتباطی عمده کاملاً محصور هستند. این راه‌ها به کوچه‌های کوچکتر محلی و از آنجا به بن بست‌های بسیار تنگ و باریک و سپس به ورودی‌های خصوصی و نهایتاً به سایر راهروهای باریک به اتاق‌ها و ایوان منتهی می‌شود. چنین شهرهایی جذابیت‌های غیر قابل انکاری را داراست؛ نظیر: تقابل و تضاد، آرامش و سکون از یک طرف و تحرک و هیجان شهری از طرف دیگر و همچنین، کیفیت فضاها، آن، روش‌هایی را نیز برای زندگانی در تراکم زیاد ارائه می‌دهند. شهرهای اسلامی مجموعه‌ای از بافت خانه‌های شهری را تشکیل می‌دهند که اطراف حیاطی بنا شده و درون شبکه‌ای از خیابان‌های تنگ و تودرتو قرار گرفته‌اند. تقسیم‌بندی مشخص حیطة‌های اندرونی و بیرونی در شهرهای اسلامی، یکی از جذابترین ویژگی‌های این شهرهاست. فعالیت تجاری و زندگی خانوادگی از نظر فضا و محیط به روشنی متمایز شده‌اند؛ به طوری که فعالیت تجاری در قلمرو مردان و فعالیت‌های خانگی در قلمرو زنان قرار دارد (کوین لینچ، ۱۳۷۶: ۵۱۳؛ وارن فتچی، ۱۹۸۲).

درونگرایی شهرها و خانه‌های اسلامی از دیدگاه فرهنگی

لئوناردو بونه ولو ویژگی درونگرایی را برخاسته از فرهنگ اسلامی و حفظ حریم و حرمت خانواده می‌داند و معتقد است اسلام بر خصلت پوشیدگی و محفوظ بودن زندگی خانوادگی تأکید داشت. خانه‌ها تقریباً همواره در یک سطح بود و شهر شامل مجموعه‌ای از خانه‌ها می‌شد که نمای بیرونی آنها شکل فضای داخلی یا اهمیت آن را نشان می‌داد (لئوناردو بونه ولو، ۱۳۶۹). در بعد اجتماعی اسلام با درونگرایی فردی مقابله کرده و آن را مردود شمرده است؛ ولی اظهاراتی مثل حق و رسالت خانواده سبب می‌شد که خانواده در حصار و منزلتی قرار گیرد و جدایی و تمایز چشمگیری بین زندگی اجتماعی و زندگی خصوصی پدید آید و یکی از خصوصیات برجسته و مهم اجتماعی فرهنگ اسلامی گردد (پیتر بریج، ۱۹۸۲: ۱۹۵).

بر این اساس، حوزه بیت (خانه) عمدتاً مترادف حجاب زنان دانسته می‌شود و حجب و پوشیدگی خانه مسلمان، از ویژگی شهرسازی اسلامی است که در نقاط مختلف دنیا، براساس فرهنگ و رسوم محلی و مصالح و ابزار موجود، به شیوه‌های گوناگون رخ می‌نماید. تقسیم‌بندی خانه به بخش‌های بیرونی و درونی، تعبیه دو نوع کوبه بر در خانه برای تمایز جنسیت میهمان و استفاده از شیشه‌های قرمز و رنگی یا مشجر، از جمله شیوه‌هایی است که در شهرهای ایرانی نیز به کار می‌رفته است. ساخت دیوارهایی به نام حجاب در پیشامد ورودی منازل برای جلوگیری از دید افراد به داخل و پنجره-

های مشبک، این امکان را به افراد داخل خانه می دهد که بدون اینکه دیده شوند، از قسمت مشربیه به بیرون خانه بنگرند. کوچه نیز در واقع امتداد خانه است و پیش از آنکه مکانی برای داد و ستد و گردش باشد، یک دالان داخلی به شمار می آید. در تونس و بسیاری از دیگر شهرهای افریقایی، پوشیدگی خانه از طریق بلندی پنجره ها و درونگرا بودن خانه ها تامین شده است. در بسیاری از شهرهای افریقایی، منبع تامین نور خانه ها، حیاط داخلی است و هنگام عبور از کوچه ها و خیابان ها هیچ منفذی به درون خانه ها دیده نمی شود (دارابی، ۱۳۷۶: ۱۶؛ معماریان ۱۳۸۷: ۳۹۵ و فادی، ۲۰۱۱: ۵).

واحدهای مسکونی درونگرا، بر یک نکته اساسی تاکید داشته اند و آن اینکه فرم مسکن هیچ تظاهری به بیرون نداشته و اجزای آن در درون دیوارهای بلند خود از بیرون دیده نمی شود. به عبارت روشن تر، همان طور که مردان و زنان به طرق مختلف با لباس های متین حجاب اسلامی را رعایت می کنند، مسکن نیز همان حجاب را به طریق درونگرا داشته و در نتیجه در نمونه های قدیم به هیچ وجه عواملی مثل بالکن و پنجره های مشرف به کوچه و خیابان دیده نمی شود (مجتهدزاده، ۱۳۷۹: ۹۵).

معماری خانه ها، درون گرایی و تعبیه پنجره های شبکه بندی شده، درها و ورودی های اختصاصی، مسأله محرمیت و جدایی گزینی جنسیتی را نشان می دهد (دادلی و ودبرلی، ۱۹۹۸). تفکیک فضای انسان ساخت بر مبنای جنسیت، مردانه بودن فضای بازار و راه ها و زنانه بودن خانه تعیین می گردد (پیتربریج، ۱۹۸۲: ۱۹۵ و کاستللو ۱۳۶۸: ۱۲۷-۱۲۹).

حرمت زن و حریم خصوصی خانه، اصل اساسی است که در منابع مهم دینی به آن اشاره شده است. حریم مکانی است که انسان می تواند در آن آرامش داشته باشد؛ جایی است که حرمت انسان در آن پاس داشته می شود. حریم بیانگر حرمت خانه و حرام بودن نگاه اغیار است؛ به گونه ای که ساکنان آن از دید بیگانه مصون باشند؛ در عین حال، احساس امنیت روانی نمایند (حسین پور و دیگران، ۲۰۰۱: ۲۶). اصول اسلامی در مورد حریم خانه، مسلمانان را به جدا نمودن حریم شخصی خودشان (حریم زن و مرد) از حریم عمومی خانواده فرا می خواند. بخشی از نظام اسلامی مبنی بر جدایی گزینی جنسیتی است. ادامه یافتن خانه با عناصری نظیر راهروها باعث محدود شدن میدان دید شده و مطابق با شهرسازی اسلامی است. در اسلام وجود دید مستقیم بین قلمرو مهمان و بخش پذیرایی با بخش خانوادگی منع شده است. ملاک ها و معیارهای طراحی باید طوری تدوین و تنظیم گردند که این گونه دسترسی ها و دیدهای مستقیم را از بین ببرند و حریم خصوصی و قلمرو خانوادگی حفظ شود. مهمترین فضای داخلی که باید از دید مهمان محفوظ بماند، ناحیه آشپزخانه و اتاق نشیمن است. زنان خانواده معمولا اکثر اوقاتشان را در این فضا سپری می کنند و انجام امور توسط آنان باید به طور آزادانه انجام گردد. در اسلام فضا و محل خواب به عنوان فضای خاص و مقدس مورد احترام و توجه قرار گرفته و همچنین تاکید شده است که عناصری مانند دیوار، کف و سقف باید طوری ساخته شوند که مانع عبور و نفوذ صدا از داخل خانه به خارج؛ خصوصا صدای زنان خانواده به خیابان ها و معابر و همسایگی های اطراف شوند. تراکم و جنس مصالح ساختمانی و ضخامت دیوارها، استاندارد از حریم شنیداری را باید ایجاد کند (مرتضی، ۲۰۰۳).

مفهوم محرمیت به طور ماهرانه ای نه تنها در واحدهای مسکونی سنتی، بلکه در بافت های شهری ارگانیک نیز به کار گرفته شده و به عنوان یک اصل مسلم در شکل گیری فضاهای خصوصی و عمومی مؤثر بوده است. نقش ارزش های فرهنگی مذهبی در این امر که در حقیقت درون گرایی شهر ایرانی - اسلامی را پدید آورده، انکار ناپذیر است (بحرینی، ۱۳۷۵: ۲۲۴).

آرامش و حیا در حریم خصوصی معماری ایران به صورت اندرونی و بیرونی و رعایت حقوق دیگران، عدم سایه افکنی بر همسایه، از جمله اصول مسکن اسلامی است. در بافت‌های شهری پیوسته، متراکم و درونگرایی معماری سنتی ایران، خانه فضای خصوصی برای زندگی خانوادگی بود که معمولاً اصل محرمیت در طراحی و احداث آن رعایت می‌شد تا افراد خانواده از دید اشخاص نامحرم محفوظ باشند. بر اساس همین دوگانگی خودی و غیرخودی، فضای معماری ساخته شده از دو بخش اندرونی و بیرونی تشکیل شده بود. اندرونی مکان اعضای درجه یک خانواده؛ بویژه زنان محسوب می‌شد؛ در حالی که بیرونی محل آمد و شد مهمانان و افراد خارج خانه بود (امیربانی، ۱۳۸۰: ۹-۱۱). شاردن ویژگی خانه‌های تجار و بزرگان شهر اصفهان را با داشتن اندرونی و بیرونی توصیف نموده که غریبه به آن راه نمی‌یافته است (شاردن، ۱۷۱۱: ۷۱-۷۶). مشخصات ثابت خانه‌های مسلمانان، تفکیک فضای خانه از مردان و نامحرم در فصول جداگانه برای حفظ حرمت خانه هاست. معمولاً از مهمانان مرد در اتاقی مجزا در یک ورودی یا فضای حاشیه‌ای به نام مضیف یا مجلس یا بیرونی بدون ورود به داخل خانه پذیرایی می‌شد. در آبادی‌ها و شهرهای حاشیه خلیج فارس و خوزستان **مضیف** یا محل اتاق مهمان در حریم خانوادگی قرار داشت. ایجاد ورودی برای اتاق مهمان در بیرون از حریم خانه راه حل دیگر برای جلوگیری از عبور مهمان به حیاط بود.

بنابراین، نکته دیگر ورودی خانه هاست که برای حفظ حریم‌ها به شیوه‌ای غیر مستقیم و شکسته طراحی می‌شود و به فضای داخلی خانه راه می‌یابد. در تونس و بخش‌هایی از ایران در گذشته ورودی بسیاری از خانه‌ها با زاویه ۹۰ درجه درست می‌شد (عزب، ۲۰۰۳: ۲۶).

در خانه‌های عراقی تمایل به درونگرایی و رعایت محرمیت با تقویت فضای داخلی به فضای مخصوص میهمان و حریم ویژه خانواده تقسیم می‌گردد (عبدالامیر، ۱۹۸۸: ۱۷۹).

در خانه‌های عربستان طراحی معماری سنتی به صورت رعایت مسأله محرمیت بر مبنای دید نداشتن فضاهای عمومی و خصوصی و جداسازی حریم زنان و مردان بازتاب داشته است. در منطقه ساحلی الوجهه برای حفظ حریم خانه، اتاق‌ها به گونه‌ای طراحی شده‌اند که با ورودی هم جهت نباشند. در نجد نیز فضاهای عمومی و خصوصی خانه‌ها ورودی جداگانه دارند (کینگ، ۱۹۸۸: ۲۰، ۱۱-۱۶، ۳۰، ۱۳۱ و ۲۱۱).

دین اسلام، به خلوت‌گزینی و در دید نامحرم نبودن بر خصلت پوشیدگی و محفوظ بودن زندگی خانوادگی تأکید می‌نماید. مسأله محرمیت و جدایی‌گزینی جنسیتی حرمت زن و حریم خصوصی خانه اصل اساسی است که در منابع مهم دینی به آن اشاره شده و این امر در طراحی فضای شهرهای اسلامی عامل مؤثری است. خانه‌های حیاط دار معمولاً اهمیت این فلسفه را به خوبی نشان می‌دهند. این خانه‌ها، ساختمانی درونگرا در مرکز دارند که اطراف آن را حیاط فرا می‌گیرد. در نتیجه، می‌توان گفت با این نوع طراحی، رابطه میان ساکنان خانه با افراد بیرون محدود می‌گردد. این مدل خانه‌ها، هیچ پنجره‌ای به خیابان ندارند و ورودی آنها پیچ در پیچ است، در نتیجه، طرح خانه به گونه‌ای است که هرگونه ارتباط و تماس با دنیای خارج تحت کنترل باشد. خانه‌های بزرگ نیز گاهی مطابق با تعداد زنان و مردان درون خانه، به چند بخش تقسیم می‌شوند. اصول و مقررات خلوت‌گزینی، به سازماندهی سه بخشی فضا منجر شده است که عبارتند از: ۱- بخش داخلی یا خصوصی؛ ۲- بخش نیمه خصوصی و ۳- بخش عمومی (مدنی پور، ۱۳۸۱: ۴۰۰-۴۰۱).

خانه های اسلامی صرف نظر از ویژگی های جغرافیایی بومی در بسیاری از موارد همانندی و قابلیت شکل پذیری و کاربردی بودن تعالیم اسلامی را به نمایش می گذارند. عامل فرهنگی باعث ایجاد حریم های مختلف در خانه شد، در حالی که عامل اقلیمی باعث می شود چرخه حرکتی روزانه در فصول مختلف شکل گیرد و با مشخص شدن فضای تابستانی و زمستانی در نقشه، دسترسی به آن تعیین می گردد. یک خانه کهن در ایران حداقل دارای دو بخش تابستان نشین شامل اندرونی و بیرونی و زمستان نشین اندرونی و بیرونی است (پیرنیا، ۱۳۷۱: ۱۵۹-۱۶۴) که تحت تاثیر شرایط اقلیمی ایجاد شده است.

درونگرایی شهرها و خانه های اسلامی از دیدگاه اکولوژیک

در دیدگاه بوم محوری و اکولوژیک، عوامل اقلیمی جغرافیایی در درونگرایی مؤثر دانسته شده و اولویت به مسائل محیطی داده شده است. کاستللو معماری اسلامی را به دلیل اقلیم سخت این کشورها عموماً یک معماری کارکردی مبتنی بر استفاده بهینه از اقلیم مطرح می کند که این امر خود را چه در فضا سازی های بیرونی و چه در فضاهای درون نشان می داد (کاستللو، ۱۳۶۸).

طبق این دیدگاه، بسیاری از صاحب نظران انگاره های معماری سنتی، مثل درونگرایی، محرمیت را صرفاً از دیدگاه جغرافیایی بررسی می کنند و معتقدند که اولویت اول در آن دوران مسایل محیطی بوده و به همین دلیل مثلاً درونگرایی را صرفاً در معماری مناطق گرم و خشک کویری کشور می بینیم؛ در صورتی که در مناطق شمال کشور درونگرایی وجود نداشته است. در این مناطق، حریم خانواده با پرچین از املاک همسایه جدا می شود. پس نمی توان درونگرایی را نتیجه توجه صرف به مسایل فرهنگی دینی دانست. یا در مورد شکستگی ورودی، معمار علاقه داشته است علت شکست را حفظ محرمیت بیان کند؛ در صورتی که دلیل اصلی شکست در ورودی این است که معمار خواسته با این شکستگی از ورود مستقیم هوای گرم به داخل خانه جلوگیری کند (معماریان، ۱۳۸۶: ۱۰۹-۱۱۲).

در معماری ایرانی به ناچار عناصر اقلیمی به علت فشار طبیعت سرسخت به عنصر اساطیری پیشی می گیرد و اقلیم عناصر ویژه خود را ایجاد می کند. در اقلیم های گرم و خشک دیوارها ضخیم می شوند، گنبدها وظیفه عایق کاری حرارتی با کمک هوا را به عهده می گیرند و با تنظیم مسیر باد بر پوسته خارجی گنبد از حرارت دریافتی می کاهند؛ آجرچینی بر سطح سایه ها می افزاید؛ روزنه ها، بادگیرها، تقسیم فضای درونی به بام، بالاخانه، ایوان، زیرزمین، جهت گیری شمال شرقی در تابستان نشین و جنوب غربی زمستان نشین به کار می آیند. در اقلیم های سرد دیوارها ضخیم می شوند و با فرو رفتن کل بنا در زمین، کوچک شدن روزنه های نور، درهای کوچک، سقف های کوتاه، کوچه های پیچیده و بافت تراکم در برابر طبیعت مقاومت می کند. در اقلیم مرطوب شمالی، درونگرایی اقلیم گرم و خشک جای خود را به معماری برونگرایی اقلیم سبز و ملایم می دهد. به کارگیری گسترده چوب و فاصله گرفتن بنا از سطح زمین سقف های شیب دار به کار می آید. بنابراین، درونگرایی غالب در معماری ایرانی و برونگرایی استثنایی آن، عنصری است بیش از هر چیز اقلیمی و فاصله گذاری با جهان برون ریشه های اساطیری دارد، اما آن ریشه ها همچون موارد مشابه در معماری یونان خود همانقدر از متافیزیک ملهم شده اند که از فیزیک. عناصر معماری تکرار شرایط اقلیمی در پیوند با عناصر و تفکر اساطیری اند (فکوهی، ۱۳۸۲: ۴۹۶).

درونگرایی شهرها و خانه‌های اسلامی از دیدگاه ترکیبی (اکولوژیکی و فرهنگی)

برخی صاحب‌نظران، از جمله سمیر عکاش دو عامل اقلیمی و فرهنگی را در این امر مؤثر می‌دانند: وی ضمن بیان ویژگی خانه‌های اسلامی، باز شدن ورودی خانه‌های اسلامی به داخل را حاکی از آن می‌داند که خانه، مملکت فرد به شمار می‌رود و در آن جا خصوصیت و حرمت و اسرار محفوظ می‌ماند. دیوارهای خانه از بیرون یک‌دست است که در سرتاسر بنا امتداد دارد، و در آن منفذی به غیر از درب منازل به چشم نمی‌خورد. چون درگشوده شود، غالباً با دالانی مواجه می‌شویم که چون صراط، داخل شونده را به بهشت خصوصی ای هدایت می‌کند. درعین حال، این راهرو یک وظیفه بهداشتی هم عهده دار است که آن حفظ درجه حرارت معتدل است؛ چیزی که احياناً بین هوای گرم بیرون و هوای سرد درون واسطه می‌شود و بالعکس (سمیر عکاش، ۱۳۷۷: ۷۴-۶۸).

خیرآبادی نیز معتقد است که رعایت اصل درونگرایی در بناها که تحت تاثیر عوامل متعدد، از جمله اقلیم و جغرافیا و امنیت رعایت می‌شد، به سبب انطباق با اصل حرمت خانواده در اسلام مورد تایید و تشویق قرار گرفت (خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۴۴-۵۱) و در برخی نواحی مثل شهرهای واقع در کنار دریای خزر یا برخی نواحی کوهستانی که به سبب ویژگی‌های محیط جغرافیایی، بافت معماری و شهری سکونتگاه برون‌گرا بود، پس از اسلام نیز همان ادامه یافت (سلطانزاده، ۱۳۷۲: ۳۳-۳۶).

نقی زاده الگوی معماری اسلامی را بر مبنای تعالیم اسلامی که نهی‌کننده تفاخر و تکبر و خودستایی و ریا است، توصیف می‌کند که بر این اساس معماری اسلامی متواضعانه به درون توجه نموده و با حیایی خاص از نمایش خویش و درون خویش به بیگانه احتراز می‌جوید. این درونگرایی نه فقط در مسکن، که در سایر عمارات نیز تسری یافته است. ممکن است درونگرایی معماری مسلمین به شرایط اقلیمی نسبت داده شود. این موضوع امری کاملاً طبیعی است؛ زیرا یکی از اصول معماری عبارت است از ایجاد هماهنگی بین انسان و طبیعت و معماری و محیط زندگی. بنابر این، معماری مسلمین علاوه بر این که به شرایط اقلیمی مناسبترین پاسخ را داده، توانسته است شرایط امن و مناسبی را در مقابل دیگران نیز فراهم آورد. این در حالی است که این سبک از معماری به زیبایی تمام توجه تمرکز به باطن و سیر در درون را به عنوان اصل و ارزش اسلامی به نمایش می‌گذارد (نقی زاده، ۱۳۷۸: ۹۹-۱۱۴).

برخی علاوه بر عوامل اقلیمی و فرهنگی بر عامل دفاعی و امنیتی نیز تاکید دارند. از قدیمترین خانه‌های حفاری شده در سومر (اور) تا خانه‌های سنتی، درونگرایی را نشان از عدم امنیت می‌داند. نقش دفاع در درونگرایی با عدم امنیت در جامعه ناشی از تهاجم خارجی ابراز شده است (پاکزاد، ۱۳۸۶: ۵۳)؛ از جمله اینکه خیرآبادی معتقد است به خاطر هماهنگ بودن عملکرد حیاط با حوایج اسلامی، سیستم حیاط برای مسکن موجود در بیشتر شهرهای مسلمان نشین به عنوان الگوی غالب باقی مانده است، ولیکن ریشه آن بیشتر مربوط به ملاحظات اقلیمی و نیازهای دفاعی است تا فرهنگ اسلامی (خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۲۱). بنابراین، دفاع و اقلیم به لحاظ اهمیت باید به عنوان عوامل مشابه با مذهب یا باورهای اجتماعی در جدایی فضاهای فیزیکی از طریق دیوارها، حیاط‌ها و غیره در نظر گرفته شود؛ چراکه ساخت خانه‌های درون‌گرا علاوه بر ایجاد حریم‌های لازم، به حفظ امنیت صاحبان آن نیز کمک می‌کرد. در برخی از مناطق جهان اسلام که وضع سیاسی - نظامی خاصی وجود داشت، طراحی پیچیده‌تری لحاظ شد.

آنچه مسلم است، این است که عوامل فرهنگی و اعتقادی در کنار عوامل اقلیم و محیطی توأم با هم در به وجود آمدن

نوع معماری و بافت شهری مؤثر بوده است. معماری حاشیه کویر ایران تحت تاثیر دو عامل؛ یکی شرایط اقلیمی و دیگری تفکرات مذهبی شکل خاص خود را دارد؛ بدین معنی که ساختمان‌ها تظاهر به بیرون نداشتن و شکل ساختمان در داخل و در حیاط مرکزی شکوفا می‌گردد. این مساله به خاطر شرایط اقلیمی و ثابا مذهب اسلام بود که به حفظ حریم‌ها و درونگرا بودن واحد مسکونی تاکید دارد (مهجور؛ ۱۳۷۳: ۵۸۱-۵۹۰) و بر این مبنا می‌توان گفت که در معماری اسلامی عوامل مهمی، از جمله: شرایط آب و هوایی، مواد و مصالح محلی، فرم‌های سنتی، شیوه زندگی و ارزش‌های اسلامی و اجتماعی تعیین کننده است. (شکویی، ۱۳۶۵: ۱۹۱-۱۹۸). نهایتاً اینکه عوامل فرهنگی و تفکرات مذهبی اعتقادی در کنار عوامل اقلیم و محیطی توأم با هم در به‌وجود آمدن نوع معماری و بافت شهری مؤثر بوده است.

نقش و کارکرد حیاط در شهرهای سرزمین‌های اسلامی بر اساس دیدگاه‌های مختلف

ژرژ مارسی دار یا خانه را محلی محاط با چند دیوار کم و بیش دایره ای شکل دانسته و به تمایل مسلمانان به سکونت در گرداگرد یک مرکز اشاره کرده است (دائرة المعارف اسلام، ذیل دار). زندگی خانواری همچون دایره‌های هم مرکز و حریم‌های خصوصی خارج از دید دیگران است (اردلان و بختیاری، ۱۹۷۵: ۳۵-۳۷، ۷۳؛ حسین پور و دیگران، ۲۰۱۱: ۲۶). حیاط با حوض در مرکز حاکی از باغ بهشت است؛ در به مفهوم لنگرگاه و دالان و دهلیز نشانه اتصال به فضایی دیگر است؛ اتاق نمایش کسب انسان و وابستگی اش به خانه در وابستگی خانواده است.

پیشینه شناخت الگوهای راه‌های تو در تو و سبک ویژه حیاط خانه‌های شهرهای خاورمیانه و افریقای شمالی به دو هزار سال قبل از میلاد مسیح به شهر اور در بین‌النهرین بر می‌گردد (جنیایی، ۱۳۸۶: ۳۷۱؛ وارن و فتحی، ۱۹۸۲: ۱۹۹). خانه‌های حیاط‌داری که طرح اصلی مسکن سنتی مسلمانان بوده، اساساً به وسیله یونانیان و رومی‌ها ایجاد شده است. زمانی که دولت اسلامی ایجاد شد و به نواحی باستانی یونان و روم گسترش یافت، مسلمانان در خانه‌های حیاط‌دار ساکن شدند و خانه‌های حیاط‌دار به عنوان طرحی ایده‌آل و مطلوب برای مساکن اسلامی باقی ماند. برخی معتقدند که خصوصیات چون کوی‌های بن بست و خانه‌های درونگرا با حیاط میانی، خاص تمدن دوره اسلامی نیست و از روزگار کهن در شهرهای باستانی مشرق زمین وجود داشته است (صباح سعید الشیخی، ۱۳۶۲: ۲۰؛ مرتضی، ۲۰۰۳؛ حسن پور و دیگران، ۲۰۱۱: ۲۹).

برخی از ویژگی‌های خانه اسلامی علاوه بر سازگاری با فرهنگ اسلامی، از اوضاع تمدنی و اقلیمی متأثر است؛ مانند ساخت درونگرا با استفاده از حیاط مرکزی که در سراسر خاورمیانه و شمال افریقا متداول است (جنیایی، ۱۳۸۶: ۳۶). در فرهنگ مردم خاورمیانه از دیرباز وجود حیاط مرکزی از عناصر اصلی در ساخت خانه‌های سنتی بوده است، اما آنچه اهمیت حیاط را به عنوان عنصر مورفولوژیک در شهرهای خاورمیانه تحکیم می‌بخشد، پاسخگویی آن به محیط خشن طبیعی و متناسب بودنش با سنت‌های فرهنگی ناحیه است.

راپاپورت علت وجود خانه‌های حیاط‌دار را عامل فرهنگی ذکر می‌کند تا عامل اقلیمی (راپاپورت، ۱۳۸۱: ۱۱-۱۶). به گفته او، عوامل اقلیمی عوامل اولیه نیستند و شکل خانه متمایز از درک انسان‌ها از جهان، حیات، فرهنگ، باورهای مذهبی و شیوه‌های ارتباط‌های اجتماعی آنان است (راپاپورت، ۱۳۸۲: ۶۸-۷۴).

عنصر حیاط و خانه‌های حیاط‌دار، به دلیل اینکه با اصول اسلامی هیچ‌گونه تضادی نداشت و طرحی بود که می-

توانست میزان بالایی از محرمیتی را که در روش زندگی مسلمانان مطرح است، تامین نماید، به عنوان الگو و مدلی در خانه های اسلامی پذیرفته شده و باقی ماند (مرتضی، ۲۰۰۳). بر این مبنا برخی صاحب‌نظران بر این عقیده اند که منشأ پیدایش حیات اسلام نیست، ولی به دلیل انطباق با ویژگی‌های جغرافیایی و ارزش‌های فرهنگی و مذهبی در جوامع اسلامی پذیرفته شده است.

موریس معتقد است برخلاف تصور غالب، خانه حیاط دار یک ضرورت اسلامی نبوده، بلکه هدف حفظ محرمیت عرصه خصوصی، به هر شکل ممکن بوده است. یکی از دلایلی که برای تاکید فرم خانه های کوتاه با حیاط مرکزی در تواریخ شهری آمده، استفاده از آن برای خانه پیامبر (ص) در هنگام ورود ایشان به مدینه است. غیر از شهرهایی که در مناطق سردسیر حاشیه شمالی جهان اسلام واقع شده‌اند، موقعیت اقلیمی این شهرها باعث شده که اجرای ضوابط حفظ محرمیت فضای خصوصی بر شکل خانه های حیاط دار یا خانه های رو به معبر مقدور شود (موریس، ۱۳۸۱: ۲۹).

برخی در مورد عنصر حیاط بر دیدگاه بوم شناختی تاکید دارند. بر اساس این دیدگاه، حیاط در نواحی گرم و خشک نقش عمده ای در گردش هوا دارد. شیوه رایج در سرزمین‌های اسلامی، از جمله استفاده از حیاط درونی خانه ها به علت سازگاری با کار و فعالیت آنهاست که نمونه باستانی دارند. حیاط فضایی مطبوع را در فصل گرم ایجاد می کند. این حیاطها معمولا با دیوارها و ایوان‌ها رواق‌ها و ستون‌ها احاطه می شوند، مانع گرم شدن فضای داخلی می شوند و فضای خانه را تهویه می کنند (پیتربرج، ۱۹۸۴: ۱۹۹). استفاده از حیاط های داخلی مشجر و معطوف نمودن فضاهای زندگی به حیاط، یکی از عمده ترین مشخصات معماری مناطق گرم و خشک و یکی از مؤثرترین عوامل ایجاد رطوبت در مناطق خشک است (معماریان، ۱۳۸۶: ۱۶۴-۱۶۵). تغییرات آب و هوایی در عراق با استفاده از حیاط مرکزی در طراحی خنثی می شود (وارن و فتحی، ۱۹۸۲: ۲۲). حیاط از جمله ویژگی خانه های درونگراست (حسین پور و دیگران، ۲۰۱۱: ۲۷) و خانه مناطق ساحلی دریای سرخ و تهامه در جنوب عربستان، الگوی درونگرا با حیاط مرکزی است (کینگ، ۱۹۸۸: ۱۹) و سیستم حیاط در شهرهای افریقای شمالی و خاورمیانه، از جمله قاهره، دمشق و جدّه، الگوی درونگرا و فضای خصوصی را ایجاد می کند که حتی ورودی‌های به آن نیز کوچک است (فادی، ۲۰۱۱: ۵).

دیدگاه ترکیبی (اکولوژیک و فرهنگی) عنصر حیاط در شهرهای سرزمین‌های اسلامی به منظور جوابگویی به نیازهای اقلیمی، در خانه های مناطق اسلامی نقش عمده ای دارد و به عنوان فضای تنظیم کننده هوا از باد جلوگیری کرده و سایه به وجود می آورد و علاوه بر اینکه ارتباط ساکنان خانه را با طبیعت تضمین می نمود، به صورت فرمی یگانه و بهترین پاسخ به شرایط اقلیمی، توانسته بود نیاز یک خانواده مسلمان را به محرمیت به نحو احسن تامین نماید و همچنین، تامین کننده نوعی زندگی کوچک و مأنوس درونی در برابر فضای باز و ناامن بیرونی بوده است (امین زاده، ۱۳۷۹: ۴۰-۵۲ و صارمی، ۱۳۷۴: ۲۴۶-۲۲۸). بر این اساس، خانه های حیاط دار مناسب شرایط آب و هوایی و سنت های اجتماعی است.

آندره ریمون نیز معتقد است که به‌طور سنتی در شهرهای عرب خانه به سوی جهان خارج بسته می شد و بر عکس، بر روی حیاط باز و از آنجا به سوی آسمان گشوده می شد. بنابراین، توسط حیاط ارتباط نه با سایر افراد، بلکه با جهان صورت می گیرد. پس خانه سنتی عربی به سبب اطمینان از محصوریت زندگی خانوادگی، بلکه بیش از این برای تحقق بخشیدن به مفهومی مذهبی از زندگی، عموماً جنبه خصوصی و درونگرا دارد و ساختار خانه بیانگر احکام جامعی از جهان و از جایگاه انسان در این جهان است (آندره ریمون، ۱۳۷۰). لای شیب ضمن بیان عنصر حیاط به عنوان ویژگی و

مهمترین واحد سکونتی شهرهای اسلامی، معتقد است در اقلیم گرم و خشک حیاط با درختان و فواره های آب سایه ایجاد می کردند و یک فضای خصوصی و درونی برای زندگی خانوادگی فراهم می کردند، که از منظر و نگاه عموم محفوظ بود. ورودی خانه ها ال شکل بود و به ندرت در خروجی به خیابان اصلی باز می شد، به دلیل اینکه درون خانه ها مستقیماً قابل دیدن نباشد (لای شیمن، ۱۹۹۹).

حیاط مرکزی معنا و مفهومی دارد که از جهان بینی نشات گرفته و توجه به درون و درونگرایی و خودشناسی و خودسازی برای عروج و دیگرسازی. حیاط مرکزی از محدوده اقلیمی عبور می کند و یک نوع ارزش و جهان بینی را مطرح می کند. این الگو برای مدارس و مساکن و کاروانسراها توسعه پیدا می کند، چون فضایی والاتر از اقلیم و عملکرد دارد و از این رو عامل وحدت برای همه مکان ها و زمان ها در جهان اسلام به شمار می آید (ذوالفقاری، ۱۳۷۹: ۳۱۴).

خانه حیاط دار توانسته است مسائل مورد توجه اسلام در خصوص تعیین چارچوب برای زندگی خصوصی را مد نظر قرار دهد و به آن بپردازد. حیاط داخلی خانه به منزله بهشت و چون بهشت باطنی مستور است. خانه مسلمان مانند جنت و عالم دیگر پنهان است و بدین گونه زندگی خانوادگی از زندگی اجتماعی جدا شده است (بورکهارت: ۱۳۸۱: ۱۴۸).

الگوی خانه حیاط دار سراسر آرامش و آسایش است. در ادوار تاریخی پیشین اهمیت دفاع ایجاب می کرد که خانه ها فوق العاده به هم فشرده ساخته شوند و بنابراین، سبک خانه های حیاط دار کاملاً مؤثر و مفید بود. علاوه بر این، خانه حیاط دار توانست مسائل مورد توجه اسلام در خصوص تعیین چارچوب برای زندگی خصوصی را نیز مد نظر قرار دهد و به آن بپردازد. فضای داخلی حیاط کاملاً از محیط بیرون آن جدا شده بود؛ در نتیجه زنان می توانستند به کلی از چشم بیگانه و نامحرم دور بمانند. در خانه های حیاط دار ارتباط با سراسر خانه ها از طریق حیاط برقرار می شود و این مشخصه مهمی است که بر اهمیت کاربردی فیزیکی و نمادین این فضای مرکزی تاکید می کند. از جهت ایجاد شرایط زیستی مطلوب و کارآمد، خانه حیاط دار عملاً با محیط سازگار و مناسب است. حیاط مرکزی قبل از اسلام به دلایل گوناگون مورد استفاده بوده. بعدها به عنوان بیانی از احساس مسلمین نسبت به فضا و به خصوص فضای معنوی معنا یافته و سپس در فرهنگ معماری اسلامی از نظر کاربردی و از لحاظ سمبولیک به اوج خود رسیده است. عامل فرهنگی و حفظ حریمت، عامل اقلیمی و جغرافیایی و امنیت، در عنصر حیاط و گسترش الگوی درونگرایی در شهرهای سرزمین های اسلامی مؤثر بوده است.

الگوی درونگرایی و عنصر حیات در ایران

سابقه درونگرایی در ایران به قبل از اسلام بر می گردد؛ چنانکه در تخت جمشید مربوط به دوره هخامنشیان حدود پنج قرن قبل از میلاد، درونگرایی کاملاً ملاحظه می گردد. هر یک از فضاهای این بنای عظیم باستانی خود دارای فضاهای خدماتی، راهروها و دیگر عناصری بوده که به دیگر فضاها نیاز نداشته است و این به دلیل اعتقاد خاصی است که در آن زمان به حجاب داشته اند؛ به طوری که حتی بر روی نگاره ها و نقوش حک شده بر روی سنگ ها، تصویر یک زن دیده نمی شود (مهجور، ۱۳۷۳: ۵۸۱).

از جلوه های تاثیر فرهنگ و معماری خانه، ایجاد حریم های خصوصی و همسان در خانه های ایران است. در برخی

نمونه‌های به جا مانده، جدایی حریم زنان و بخش عمومی خانه یا کاخ در نظر گرفته شده است. عدم امنیت در گذشته‌های دور و گردن نهادن به مسائل فقهی بعد از ورود اسلام به ایران؛ به خصوص رعایت مساله محرمیت، طرح حیاط و فضای باز در داخل یک چهاردیواری به قدمت تاریخ مسکن در کشور ایران مشاهده می‌شود (معماریان، ۱۳۷۱: ۲۲۳).

در برخی خانه‌های ایرانی با استفاده از هشتی و راهرو، خانه‌ها بدون دسترسی مستقیم به فضای خصوصی خانه، تا پنج ورودی داشتند (پیتربریج، ۱۹۸۴: ۱۹۷). پیرنیا در کتاب *معماری اسلامی ایران* به مواردی، از جمله سکوه‌های کناری، سردر و پاخوره اشاره می‌کند و آن را برای استفاده کسانی می‌داند که با صاحبخانه کار داشته، ولی لازم نبوده‌است وارد خانه شوند و یا فضای هشتی و راهروهای پیچ در پیچ منتهی به حیاط‌های اندرونی و بیرون مانع دید افراد غریبه به داخل حریم مقدس خانواده می‌شده است. او این موارد را رویکرد اصلی فرهنگ در ساخت خانه‌های مسکونی می‌داند که خود را به صورت عالی نمایان کرده است (پیرنیا، ۱۳۷۱).

سابقه حیاط در ایران به حدود هفت هزار سال می‌رسد. آثار مربوط به تپه زاغه نزدیک قزوین در ۶۰۰۰ تا ۶۵۰۰ سال پیش از میلاد خانه‌هایی را نشان می‌دهد که دارای حیاط مرکزی بوده است (ادیب زاده و دیگران، ۱۳۸۴: ۴۰؛ ملک شهمیرزادی، ۱۳۷۶: ۵-۶). همچنین، بنای چغازنبیل، دارای حیاط مرکزی بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۰: ۴۹-۵۱). کاربری حیاط از دوره اشکانی به بعد؛ خصوصاً دوره ساسانی رواج یافته است. بناهای موجود مانند کاخ سروستان حیاط مرکزی دارند و به‌طور کلی، از قرون اول هجری حیاط کاربرد داشته است (همان: ۱۲۲-۱۲۵).

حیاط کارکردهای گوناگونی در خانه ایرانیان داشته است؛ مثل حریم، تملک، وحدت دهنده چند اندام خانه، اندام گردش‌ی فضای سبز و با نشاط برای گذر جریان هوای مناسب، اندام مهمی برای ارتباط دادن فضاهای مختلف، حریمی امن برای آسایش خانواده و پیوند دهنده آسمان و زمین (معماریان، ۱۳۸۶: ۱۰۸-۱۱۲). حیاط فضایی مطبوع را در فصل گرم ایجاد می‌کند حوض، درختان و باغچه‌های درون آن فضایی با طراوت به خصوص در نواحی حاشیه کویر نظیر خانه طباطبایی ایجاد می‌کند (حسین پور و دیگران، ۲۰۱۱: ۲۶).

به‌طور کلی، عواملی که موجب درونگرایی در معماری ایران شده‌اند، عبارتند از: وضعیت جغرافیایی خاص بسیاری از مناطق ایران؛ یعنی خشکی، بادهای مختلف و شنهای روان باعث ایجاد فضاهای بسته شده است. مسایل فرهنگی و اعتقادی خاص ایرانیان که یکی از آن ویژگی‌ها عبارت از این است که ایرانیان برای زندگی خصوصی افراد حرمت و احترام ویژه قابل هستند و همچنین، رعایت اصول مذهبی و اسلامی عزت نفس ایرانی‌ها که در تاریخ و فرهنگ این ملت ریشه دارد.

درحالی که ترکیب اجتماعی شهر ایرانی هماهنگ با نیازهای اسلامی است، مورفولوژی طبیعی آن تا حدود زیادی پاسخ منطقی فرهنگ به محیط طبیعی؛ به ویژه توپوگرافی و اقلیم فلات ایران است. به این ترتیب، شهر سنتی ایرانی مثل هر شهر دیگر جهان اسلام به نیازهای مذهبی، اقتصادی و فرهنگی ساکنان مسلمانانش پاسخ می‌گوید. بعلاوه، به علت شرایط خشکی فلات ایران تا حد زیادی واکنش عقلایی نسبت به خصیصه‌های اقلیمی نیز دارد (خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۲۱).

نتیجه‌گیری و راهکارها

اگرچه فرهنگ شهرسازی و معماری اسلامی مدیون تمدن‌های پیش از اسلام است، تشخیص چگونگی انتقال خصوصیات شهرهای اسلامی از تمدن‌های قدیمتر به مسلمانان دشوار است. شبکه پیچیده معابر شهری، بازار، کوچه‌های بن بست، تیپولوژی حیاط مرکزی هیچ کدام منحصر به تمدن اسلامی نبوده‌اند، ولی به هر حال شیوه به کارگیری این عناصر در شهرهای اسلامی با دیگر شهرهای کهن متفاوت بوده و هویت شهر اسلامی بیشتر در نحوه به کارگیری و ترکیب عناصر فوق نهفته است. رعایت اصل درونگرایی در بناها که تحت تاثیر عوامل متعددی، از جمله اقلیم و جغرافیا و امنیت رعایت می‌شد، به سبب انطباق با اصل حرمت خانواده در اسلام مورد تایید و تشویق قرار گرفت. عنصر حیاط نیز در قبل از اسلام وجود داشته است؛ همچنانکه در نواحی غیر مسلمان نیز وجود دارد، اما به خاطر هماهنگی عملکردی‌اش با حوایح اسلامی، سیستم حیاط برای مسکن موجود در بیشتر شهرهای مسلمان نشین به عنوان الگوی غالب باقی مانده است. به عبارتی، عوامل فرهنگی و اعتقادی و مذهبی در کنار عوامل اقلیم و محیطی توأمان در به وجود آمدن نوع معماری و بافت شهری مؤثر بوده است.

محرمیت به عنوان تجلی عرصه انسانی (منزلت، مقام، مرتبه، شخصیت، استقلال شخصی، میل به عدم اداره شدن و کنترل شدن جامعه به وسیله دیگران، میل به عدم حاکمیت کامل توسط دیگران و یا سایر عناصر و اشیا به انسان) در مجموعه شهری مدرن نمی‌تواند مصداق پیدا کند. استقلال در محرمیت که به امر مهم و حیاتی ایجاد شخصیت و آگاهی فرد در زندگی کمک می‌کند، در چنین شهرهایی به حداقل می‌رسد.

امروزه انسان بیش از هر زمان دیگر سرپناهی را می‌تواند خانه بنامد و بافت سکونت را توأم با آرامش بداند که به واسطه داشتن حال و هوایی آرام، او را از تکاپو و هیجان حاکم بر سایر فعالیت‌ها مصون نگه دارد. مشخص کردن حریم‌ها و استقرار مناسب آنها نسبت به یکدیگر، نخستین شرط برقراری سلسله مراتب است. برای القای سلسله مراتب، علاوه بر مشخص بودن حریم‌ها، به تناسب کالدها و فعالیت‌ها نیز نیاز است. خارج کردن نظم توده‌های ساختمانی از حالت یک نواخت بر این مبنا کمکی است در جهت دستیابی به احساس آرامش در شهر. برای مقابله با چنین اشراف‌هایی حفظ حریم عرصه‌های مختلف ضروری است. در این زمینه، اولویت قایل شدن برای دید از عرصه خصوصی به عمومی تهدیدی مؤثر و کارآمد به نظر می‌رسد. علاوه بر در امان بودن از اشراف مزاحم، فضاها باید دارای محصوریت کافی باشد تا آرامش را القا کند.

در شرایط مطلوب، شبکه‌ای از سلسله محرمیت، فضای شهری را در بر می‌گیرد. این سلسله مراتب برای واحد مسکونی به عنوان محرمترین و خصوصی‌ترین فضا شروع و به عمومی‌ترین فضای مرکز شهر ختم می‌شود. میزان آشنایی یا بیگانگی افراد با یکدیگر، وسعت، محدودیت فضا، تنوع، اندازه فعالیت‌ها و تراکم استفاده‌کنندگان از فضا همگی همسو با یکدیگر و بر اساس الگوی سلسله مراتب تغییر می‌یابد. بی‌توجهی به نظام سلسله مراتبی در ساختار شهر، خصوصاً از نظر محرمیت می‌تواند از بسیاری جهات عملکرد صحیح و منطقی شهر را با مشکل مواجه سازد.

به نظر عده‌ای در برنامه‌ریزی جدید لازم است بین ساخت کالبدی، الگوی فعالیت‌ها و نیازهای رفتاری و سابقه فرهنگی جامعه پیوند برقرار شود. شکل و کالبد شهر باید بتواند محیط اجتماعی سالم، فعال با معنی و متکی بر میراث‌های گذشته به وجود آورد تا بالاترین هدف شهر را که ایجاد محیطی انسانی و واجد ارزش‌های والاست، تحقق بخشد.

بازگشت به تاریخ و پرهیز از الگوهای توسعه مبتنی بر تجارب مغرب زمین و رجوع به ویژگی‌های متمایز تاریخی هر جامعه از یک طرف و پرهیز از القای نسخه‌های تجویزی توسعه از بالا به پایین (مرکز محور) در داخل کشور و تمرکز زدایی و تقویت بومی و گروهی از طرف دیگر، از جمله اقدامات مناسب در این زمینه است. باید در جستجوی راهی بود که بتوان فضاهایی را ایجاد نمود که مفاهیم و ارزش‌های موجود بافت‌های کهن به گونه‌ای برای شهر امروزی تامین شود. آنچه امروزه اهمیت دارد احیای ارزش‌های فضایی و اجتماعی شهر سنتی است. بنابراین، باید به ارزش‌های فضایی، اجتماعی، فرهنگی و اقلیمی توأمان توجه نمود. باید با شناخت جوهره اصلی ارزش‌های گذشته در پی تعریف تازه‌ای برآمد؛ تعریفی که بتواند با توجه به شبکه پیچیده ارتباطات، نیازهای روزمره امروز جامعه شهری را تأمین کند.

منابع

- ۱- ادیب زاده بهمن و دیگران. (۱۳۸۴). آثار خانه در ایران از نوسنگی تا ساسانی، به روایت گنجینه خاک، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی.
- ۲- آندره ریمون. (۱۳۷۰). شهرهای بزرگ عربی اسلامی، ترجمه حسین سلطان زاده، تهران: آگاه.
- ۳- امیر بانی، مسعود. (۱۳۸۰). تأملی بر تداوم دوگانگی اندرون- بیرون مسکن، فرهنگ، سال دوم، ش ۸.
- ۴- امین زاده، بهناز. (۱۳۷۹). مبانی امنیت در شهر اسلامی، فصلنامه پژوهش، شماره چهارم، پاییز و زمستان.
- ۵- بحرینی، سید حسین. (۱۳۷۵). تجدد و فراجدد و پس از آن در شهرسازی، دانشگاه تهران.
- ۶- بورکهارت، تیتوس. (۱۳۸۱). هنر مقدس؛ اصول و روش‌ها، ترجمه جلال ستاری، تهران: بی‌نا.
- ۷- پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۷۶). سیراندیشه‌ها در شهرسازی؛ از کمیّت تا کیفیت، تهران: شرکت عمران شهرهای جدید.
- ۸- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۷۱). آشنایی با معماری اسلامی ایران، ساختمان‌های درون شهری و بیرون شهری، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: بی‌نا.
- ۹- جینایی، هیدنو. (۱۳۸۶). جهان کوچک خانواده پیرامون حیاط در شهرنشینی در اسلام، گزارش ۱۹۸۹، مرکز مطالعات فرهنگی خاورمیانه توکیو، ترجمه مهدی افشار، ج ۲، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ۱۰- خیرآبادی، مسعود. (۱۳۷۶). شهرهای ایران، مترجمان: حسین حاتمی نژاد و عزت‌ال... مافی، مشهد: نشر نیکا.
- ۱۱- دارابی، هلیا. (۱۳۷۶). ویژگی شهرهای اسلامی از گذشته تا به امروز، مجله همگامان، تهران: شهرداری.
- ۱۲- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۷۹). روح وحدت، مجموعه مقالات دومین همایش معماری مسجد، دانشگاه هنر.
- ۱۳- راپاپورت آموس. (۱۳۸۱). به سوی انسان شناسی خانه، ترجمه مسعود پرچمی عراقی، آبادی، سال دوازدهم، ش ۳۶، پاییز.
- ۱۴- _____ . (۱۳۸۲). خاستگاه‌های فرهنگی معماری، ترجمه صدف آل رسول و افرا بانک، خیال، ش ۸، زمستان.
- ۱۵- سمیر عکاش. (۱۳۷۷). خطوطی از علم الجمال زیبایی شناسی معماری اسلامی؛ به ویژه در بنای مسجد، ترجمه خان محمدی، علی اکبر، صّفه، ش ۲۶، بهار و تابستان.
- ۱۶- سلطان زاده، حسین. (۱۳۷۲). تاثیر اسلام در ساخت شهر، معماری و شهرسازی، ش ۲۵ و ۲۶.
- ۱۷- شکویی، حسین. (۱۳۶۵). جغرافیای اجتماعی شهرها، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- ۱۸- صارمی، علی اکبر. (۱۳۷۴). عناصر پایدار و متغیر در معماری، مجموعه مقالات کنگره تاریخ و معماری و شهرسازی ایران؛ ارگ بم، جلد نخست.

- ۱۹- صباح، سعیدالشیخی. (۱۳۶۲). *اصناف در عصر عباسی*، ترجمه هادی عالم زاده، تهران: نشر دانش.
- ۲۰- رضیه، عبدالامیر و مصطفی فریال. (۱۹۸۷). *التراث المعماری لمدينة الحله، سومر، ج ۵، ش ۱ و ۲*.
- ۲۱- عزب، خالد. (۲۰۰۳). *تراث العماره الاسلاميه، قاهره*.
- ۲۲- فکوهی، ناصر. (۱۳۸۲). *انسان شناسی شهری، تهران: نشر نی*.
- ۲۳- لینچ، کوین. (۱۳۷۶). *تئوری شکل خوب شهر*، ترجمه سید حسین بحرینی، دانشگاه تهران.
- ۲۴- کاستلو وینسنت، فرانسیس. (۱۳۶۸). *شهرنشینی در خاورمیانه*، ترجمه پرویز پیران، تهران: نشر نی.
- ۲۵- لئوناردو، بنه ولو. (۱۳۶۹). *تاریخ شهر- شهرهای اسلامی و اروپایی در قرون وسطی*، ترجمه پروانه موحد، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ۲۶- معاریان غلامحسین. (۱۳۸۷). *سیری در مبانی نظری معماری، تهران*.
- ۲۸- معاریان، غلامحسین. (۱۳۸۶). *آشنایی با معماری مسکونی ایران گونه شناسی درونگرا، تهران: بی نا*.
- ۲۹- _____ (۱۳۸۶). *آشنایی با معماری مسکونی ایران گونه شناسی برونگرا، تهران: بی نا*.
- ۳۰- ملک شهیرزادی صادق. (۱۳۶۷). *بررسی طبقه اجتماعی در دوران استقرار در روستا بر اساس روش تدفین در ۳۱- زاغه، مجله باستان شناسی و تاریخ، سال دوم، شماره دوم، بهار و تابستان*.
- ۳۲- موریس، جیمز. (۱۳۸۱). *تاریخ شکل شهر تا انقلاب صنعتی*، جلد دوم: *شهرهای اسلامی خاورمیانه و امپراتوری اسپانیا*، ترجمه راضیه رضازاده، مهندسین مشاور فجر توسعه (جهاد دانشگاهی علم و صنعت).
- ۳۳- مهجور، فیروز. (۱۳۷۳). *مسکن بهینه، سمینار سیاست های توسعه مسکن*، جلد دوم، دانشگاه تهران.
- ۳۴- مدنی پور، علی. (۱۳۸۱). *تهران؛ ظهور یک کلانشهر*، ترجمه حمید زرآزوند، تهران: انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری.
- ۳۵- مجتهدزاده، غلامحسین. (۱۳۷۶). *برنامه ریزی شهری در ایران، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور*.
- ۳۶- نایی، فرشته. (۱۳۸۱). *حیات در حیاط در خانه های سنتی ایران، تهران: انتشارات نزهت*.
- ۳۷- نقی زاده، محمد (۱۳۷۸). *منابع و روش شناخت مبانی نظری معماری قدسی و شهر اسلامی، فصلنامه هنر، ش ۴۰*.
- 38- Ardalan Nader and Bakhtiar Laleh, (1975), *The sense of unity: the Sufi tradition in Persian architecture*, Chicago.
- 39- Chardin Jean, (1711), *Voyages de Chervalier Chardin en Perse et autres Lieux de l'Orient*, ed, Amsterdam.
- 40- Dudley Woodberry, March (1998), *Guest Edition: Muslim Cities, Volum 15, Nu 3*
- 41- Fadi Fodi (2011), *Retrofitting Heritage building in the Middle East & North Africa Mena, integrative passive design solutions in Heritage cities*, Departemant of Architecture & Urban Planing, Qatar University.
- 42- Hossein Pour Hajjar, Nagizadah Mohammad, Aminzadehgohari (2011), *Recognition of the roots in Islamic architectural formation*, American Journal of scientific research.
- 43- King Geoffry (1988), *The traditional architecture of Saudi Arabia*, London.
- Leigh Shipman (1999), *The Islamic city order within Chaos*, pwcs.edu, Hylton High School. World Net Virginia, Prince William County.
- 44- Mortada Hisham, (2003), *Traditional Islamic principles of built environment*, New York.
- 45- Petherbridge Guy T, (1984), *Vernacular architecture: the house and society*, in *Architecture of the Islamic world*, ed George Michell, London, Thames and Hudson
- 46- *The Encyclopedia of Islam*, New editon, edited by E. Van Dozel, B Lewis Leiden, Brill, 1980, in Dar: by G. Marcais.
- 47- Warren John and Fethi Ihsan, (1982) *Traditional house in Baghdad*, Horsham, Engle.